

Швецова А.В.

УКРАЇНСТВО: НАРИС НАЦІОНАЛЬНОГО ЕТОСУ.

Історично, самоусвідомлення та самовизначення українства набуло (як ми це бачимо й відносно інших народів) двох головних форм: культурзасадничої та історично-проективної. За цими двома формами стоять два головні вектори, два спрямування національного життя.

Перший виражає відтворення властивих народу чинників, якостей, настанов буття. У ньому на перший план виходить зміст культурно-історичної традиції, історично усталений та унаочнений у наявних формах суспільного існування сенс і зміст життя етносу. Другий вектор національного самовизначення відповідає сутності новітньої нації, котра, по-перше, стверджує себе у формі культурно-суспільного проекту, по-друге, передбачає існування народу та здійснення ним національного проекту на засадах громадянської угоди, тобто консолідованої єдності всіх особистісних волей.

Людина взагалі (а будь-яка людська спільнота переймає на себе особливості людського буття як такого) існує не лише як даність, а й у вигляді спрямованої на бажане волі. Вона стільки ж є тим, чим стала у процесі життя, скільки тим, чим жадає бути у проективній площині власних прагнень. Лише тоді дослідницька думка досягає належної повноти в осягненні антропологічних феноменів, коли враховує обидва ці головні модули людського буття.

У розвідках стосовно українського національного характеру спостерігається відчутна поляризація відповідно до названих двох інтенцій самовизначення етносу і кожна з них виконує свою унікальну теоретичну та практичну роль. Національний етос відноситься до феноменів культурзасадничої форми самопокладання нації і є предметом детального, прискіпливого аналізу українознавців та має давню історіографічну традицію. Але від історіографічного опису треба йти далі — до теоретичного узагальнення з метою розкрити усталену, властиву українській культурі змістовність буття і визначити тип людини, який вона створює.

Життєвий світ як основа формування українського характеру. Сукупність культурних форм вкрай розмаїтна, їх взаємний вплив та взаємообумовленість не дозволяють виокремити ті чи інші, як безумовно засадничі та первинні.

На якому ж змістовному ґрунті можливо скласти інтегративний образ певної культури? Логічно вважати, що загальною інтегруючою силою, котра поєднує у цілісність розмаїття культурних форм, є людське життя у його конкретності. За висловом Є.Бистрицького, “культура – не лише сфера універсальних духовних надбань людства, загальних для всіх людей цінностей, норм та знань. Культура – передусім локальний спосіб буття людей, їхній повсякденний життєвий світ, що утворюється природно-історично та який максимально визначає екзистенційний вимір поведінки та зв'язків у суспільстві – їхні особистісні переживання, розуміння сенсу життя, відчуття остраху смерті, рішучості, їхні людські чесноти (virtue) тощо” [1].

Тобто, безпосередньою і остаточною дійсністю для людини є її життєвий світ. Саме він складає найглибший шар культури і одночасно служить інтегративним виразом всіх культурних форм, культурної реальності взагалі. Відтак реконструкція українського національного характеру у його історичній усталеності і даності повинна спиратися на феномен життєвого світу, що його утворювало українське буття.

Землеробство як чинник формування українського характеру. Першим загальнокультурним визначенням українського світу є те, що в його основі лежить землеробна культура. Від початку свого історично констатованого буття українці існували за рахунок оброблення землі. Може здатися, що це надто загальна характеристика, котра мало що дає для розуміння специфіки українського етосу та національного міфу. Адже практично будь-яка форма цивілізованості від свого початку ґрунтується саме на землеробстві. Але тут слід брати до уваги не лише голий факт обробки землі, а конкретність тих кліматичних, природних, історичних умов, в яких відбувається цей процес. Ситуації, скажімо, гірського терасного землеробства — чи рівнинного, на глинистих ґрунтах — чи чорноземі, вирощування пшениці — чи маслених культур сутнісно відрізняються одна від одної, створюючи не лише різні господарські системи, а й потребуючи різної організації життя, ієрархії цінностей, актуалізації різних людських якостей тощо. Відтак життєва дійсність різних землеробських культур є, безумовно, різною.

Життя, в основі якого лежить праця на землі, не лише задає регулярність трудових зусиль, вимагає їх певної послідовності, взаємообумовленості та різноманітності. Не менш важливим є те, що регулярна і загалом важка праця стає способом існування і засобом вирішення життєвих проблем, серед яких найголовніша — самозабезпечення самого життєвого процесу, його самовідтворення. Головним культурним персонажем українського буття став селянин, тому саме етос освоєння людиною родючих сил землі склав культурну основу української “волі до життя”. За висловом М.Кисельова, “землеробство є надзвичайно складним утворенням. Тут добувався не тільки “хліб насущний”, а й хліб духовний” [2].

Український хлібороб працював чи не на найкращих в усьому світі чорноземах. Праця його була хоч і важка, але продуктивна. Тому в основі своєї українській національний етос — це етос трудовий, виробничий, на відміну від типологічно відмінних войовничого, торговельного, збиральницького чи релігійного етосу.

Український селянин постійно мав справу з землею і, відповідно до його зусиль по обробці та піклуванні за полем, мав той чи інший результат. Завдяки родючості чорноземів він мав можливість індивідуальної праці, що радикально відрізняло його ситуацію від, скажімо, колективного хліборобства за умов великих іригаційних систем. Його власних та родинних зусиль цілком вистачало для виконання всього комплексу сільськогосподарських робіт.

Відтак в українському національному етосі розвивався індивідуальний чинник, котрий отримував перевагу над колективним. У той же час, останній, вплив якого не можна ігнорувати, виступав переважно у родинній, а не общинній формі колективності. Культуретнічна особистість українця — українська людина культури — виокремлювалася і гартувалася у своєму бутті саме як самостійний, старанний працівник на землі, котрий своїми здобутками завдячував власним зусиллям.

У конституюванні етосу взагалі вирішальну роль відіграє алгоритм досягнення життєвого успіху — зміст, послідовність, динаміка зусиль, котрі потрібно для нього докласти. Скажімо, якщо ми візьмемо для порівняння середньовічних вікінгів — типових представників войовничого етосу — то побачимо, що для них життєвий успіх був пов'язаний виключно з війною. Це успіх перемоги над ворогом у бою, внаслідок якого особистість мала здобич, розмір якої не лише визначав майновий достаток, а й забезпечував вищий чи нижчий соціальний статус, певне місце у суспільстві. Тому в основі войовничого етосу лежить військова вправність, хоробрість, лютість, удачливість, кмітливність тощо. Натомість, життєвий успіх хлібороба — це успіх праці, причому не абстрактної праці як такої, а у конкретності того чи іншого господарського процесу.

Важливо, що у ситуації українського хлібороба існував досить передбачуваний і усталений зв'язок між господарськими зусиллями людини і наслідками їх, тобто життєвим достатком. Цей зв'язок є вельми нестабільним в умовах менш гарантованого (за підсумками) землеробства, коли несприятливий клімат, особливо коли він був поєднаний з низькою якістю ґрунту, призводив до непередбаченості і примхливості наслідків трудових зусиль. У такій ситуації людина більше покладалася на примхливість долі, аніж на розмір та якість власних зусиль.

Звичайно, і український селянин, як і будь-який землероб, залежав від погоди, шкідників рослин тощо. Але все ж таки, загалом, зусилля його виявлялися продуктивними і саме від вправності власних дій, їх своєчасності, ретельності, обсягу залежали, переважно, кінцеві наслідки всього трудового процесу. Тобто праця мала досить передбачувану і загалом пропорційну віддачу, що вкрай важливо для формування трудового, за сутністю, етосу.

Але для формування етосу значення має не лише зміст людської діяльності, а й її суспільна форма. Визначити етос — це, перш за все, означає не перераховувати чесноти чи вади, а виявити межі людської свободи за певних культурних умов, а відтак — зміст, форми та можливості людської самореалізації. Аналізуючи умови життя українського землероба, не слід забувати, що це була людина вельми залежна у своїй праці і не вільна щодо розпорядження її наслідками. Український селянин не був вільним володарем землі, на котрій працював; він не був її повноправним власником, як, скажімо, громадянин еллінського чи староримського полісу. Від часів польського панування український хлібороб зазнав все більш зростаючого утиску, який за часів російського царату перетворився на повне закріпачення українського селянства.

Хата і подвір'я як культурний топос розвитку характеру українців. Земля, якій українець віддавав всі свої сили, у відношеннях з якою складався спосіб і етос його життя, зазвичай не була його власністю. Тому праця його була повсякчас залежною від волі власника землі чи власника самої особистості селянина.

Відомо ж, що особистісне самопокладання та самоствердження, тобто формування людської самості, можливе лише у онтологічному модусі свободи. Головною динамічною силою етосу є здатність самовнормування. Саме вона складає власну волю особи і, кінець-кінцем, визначає, чим остання є як особистість. Важливо не те, що взагалі робить людина, а що саме вона робить на власний розсуд, чим наповнене її життя у вимірі свободи.

З огляду на це, єдина земля, котра завжди належала українському землеробу і була у його повному розпорядженні — це прихатня ділянка. Відчувати себе господарем селянин міг не стільки у полі (там він був лише працівником), скільки у хаті, на подвір'ї та присадибній ділянці. Відтак хата, подвір'я, садиба — тобто найближчий простір, безпосереднє оточення — стають для українця сферою його свободи і самоврядності. Якщо врахувати, що межі світу для людини співпадають (у певному сенсі) з межами її свободи, то можна без перебільшення сказати, що світ українського землероба виявився локалізованим, образно кажучи, у межах його подвір'я. Саме цей шматочок землі став справжнім місцем буття української людини, топосом її самовизначення і якщо не буквально всім світом, то осереддя останнього — напевне.

У будь-якій картині світу вирішальне значення має її смисловий (він же — сенсоутворюючий) центр. Світовим центром стає, звичайно, не просторово чи геометрично виділений топос, а місце, ситуація, відношення, в котрих людина почувається найбільш вільною, відданою у розпорядження власної волі і сповненою найбільшого сенсу існування. Центр там, де буття найбільш повне і повноцінне.

Для українця таким центром світу, з огляду на вищесказане, стала його власна домівка і дотичний до неї шматочок землі. Паркан, котрий її оточував, став немов би міфічною огорожею, яка відокремлювала сакральне місце від довкілля. Хата для української людини набула значення не тільки природно найближчого, а й найістотнішого для організації її буття та здійснення її вельми обмеженої свободи. Лише тут людина сповна належала сама собі і тому саме хата стала осередком світу для неї, культурним топосом її самореалізації.

Звичайно, коли ми кажемо про хату і подвір'я як про культурний топос особистісної самореалізації українця, то маємо на увазі генетичний початок певного культурного архетипу людської самореалізації, а не обов'язково буквальну ситуацію хати. Поведінкові комплекси, котрі набули культурно усталеного вигляду, відпрацьовані у національній культурі і легітимовані нею, надалі відтворюються в різних умовах людського існування. “Прихатність” свободи українського землероба втілилася у приватному партикуляризмі життя та самовизначення, який властивий національному етосу українства.

“Межовість” існування та опір козацтва як фактори формування українського характеру. Аналізуючи життєвий світ українця, замало сказати, що його визначала праця на землі і вузькі межі власності та свободи. Україна дійсно є землеробною країною, що й заклало основи національного етосу. Але не можна забувати, що

Україна межувала зі Степом. Існування в Україні весь час знаходилося під примарою степової загрози і у протистоянні їй. “Ця ситуація пов'язана, — відзначає О.Кульчицький, — із перебуванням людини на “межі можливості існування”, на межі боротьби, випадковості, провини, страждання, загрози смерті” [3].

Степова загроза не лише оберталася на спалені села, витопчені поля, загибель та поневолення людей. Її головним соціально-психологічним наслідком було відчуття непевності буття, його незабезпеченості, “межовості”. Будь-якого непередбаченого дня у розмірене усталене життя могла вдертися чужа жорстока сила, яка зводила його нанівець і перед якою селянин був беззахисний. Перед озброєними загонами кочовиків мирна українська людність була приречена на роль жертви. Ця постійно відкрита можливість опинитись жертвою, втратити своє майно, волю чи навіть життя, створювала стійке відчуття негарантованості існування, вводила у глибини світосприйняття неусвідомлювані і неначе безпричинні смутки і стривоженість. Людина відчувала себе немов би приреченою на те, що випадало їй на долю.

Хтось міг би зауважити, чи не є вплив степової загрози надто перебільшеним, адже далеко не всі місцевості України рівною мірою зазнавали втрат від вторгнення кочовиків, та й самі ці вторгнення у певні історичні періоди були вельми спорадичними. Відносно цього слід зробити бодай два зауваження. По-перше, від часів утворення Кримського ханства Україна перетворилася на постійне джерело невільників. Своїми військовими експедиціями татари полювали на людей, уподібнюючись мисливцям. Це був їх постійний промисел. Якщо б ніяка сила не стала йому на заваді, то наслідком виявилось б кінцеве знелюднення України, настільки великі були масштаби работоргівлі.

По-друге, навіть ті місцевості, в яких жорстокі відвідини кочовиків відбувалися зрідка, були полонені страхом. Страх перед степовою загрозою, відчуття цієї загрози обіймали всю українську людність і стали постійним чинником її світосприйняття. Коли мова йде про степову небезпеку як чинник українського буття, то слід розуміти, що його постійна присутність існувала не у вигляді безперервних вторгнень кочовиків, а у вигляді страху, котрий вони навіювали і котрий полонив усіх. Тут ми спостерігаємо картину, подібну до Західної Європи часів вторгнень норманів. Хоч ці вторгнення траплялися не кожного дня і далеко не всі країни та місцевості зазнавали жорстоких втрат, але жах обіймав всю Європу. Його виявом стала регулярна молитва, котра оголошувалась в церквах про лихо, від якого люди просили захисту у Бога: “Врятуй нас, Боже, від голоду, мору та жорстокого нормана”.

Отже, психологічним наслідком існування степової загрози (і не тільки її — типологічно подібні чинники, котрі призводили до таких самих психологічних наслідків, ми тут не аналізуємо) було відчуття непевності і негарантованості життя, відчуття постійної можливості опинитися жертвою і безпорадності перед загрозою і, як реакція на цю ситуацію, — загалом фаталістичне покладання на долю та психологічна готовність прийняти найгірший перебіг подій.

Цей умонастрій поступово перетворився на рису національного етосу, в якому, поруч з настановою щодо досягнення життєвих успіхів регулярно працюючи та взагалі конституювання життя як праці, вкорінилися переконання щодо непевності всіх людських здобутків та відкритої можливості їх втрати і покладання на долю, котра немов би виступає розпорядником буття людини, заміщуючи її власну волю.

Однак українство було не лише жертвою кочових набігів. Перед небезпекою національної катастрофи, що її несла у собі степова загроза, українці спромоглися на гідний історичний відгук. Ним стало запорізьке козацтво, котре протистояло Степу і досить успішно боронило Україну. Більш того, козацтво перейшло у контрнаступ і мало у своїй історії чимало експедицій проти татар та турків, за своїм жорстоким характером вельми подібних до вторгнень кочовиків.

Разом з козацтвом в український національний етос входила завзятість, рішучість і мужність у опорі найнесприятливішим обставинам буття, готовність їх долати і перемагати. Козацтво несло у собі той войовничий дух, без якого національний етос втрачає свою енергію, активність, рішучість волі. Козацтво вигартовувало українську волю до свободи, робило останню однією з рішучих сил національного життя. За словами І.Лисяка-Рудницького, “українською людиною пограниччя був козак, що в XVI-XVII століттях став репрезентативним типом свого народу” [4].

В той же час необхідно зазначити, що козацька свобода мала вельми специфічну суспільну форму. Вона не була суспільно виваженою та структурованою у стабільному способі буття. Вона існувала як порив, завзятість, здатність до дії. Себто ця свобода не була внормованою, інституційно забезпеченою, втіленою в певну суспільну структуру. Козацька свобода втілювалася у спонтанності нерегламентованого волевияву, у стихійному демократизмі відносин козацької громади.

Як у бутті українського селянства, так і у бутті козацтва наявною рисою є низький рівень публічності життя чи навіть його позапублічність. Можна казати про нерозвинену суспільність українства, а тому – про відсутність сили опору зазіханням іншої волі на його життя. Будь-яка суспільно інституційована воля мала перевагу. Перед “внутрішнім ворогом”, в особі якого виступала інституційована державна влада зазвичай іноземного походження, українство виявлялося безпорадним. Щонайбільше, що воно могло висунути на противагу, була особиста воля тих чи інших ватажків козацтва чи порив козацької маси. Цього, звичайно, було замало у ситуації, котра вимагала змагання владних інституцій, різних типів організованості суспільного життя. І наскільки ефективним виявився опір козацтва зовнішньому ворогу, настільки ж безпорадним, у підсумку, воно виявилось перед зазіханнями на його самоврядність з боку більш соціально усталених і консолідованих суспільних сил, таких, як польська чи російська державність.

Таким чином, доходимо висновку, що козацька свобода за своєю сутністю була не стільки соціально, юридично, майново забезпеченою свободою, скільки вільністю особистого волевияву.

Культурні архетипи українського характеру. Виходячи з вищесказаного, в українському національному етосі можна виділити кілька головних чинників, котрі зумовлюють конкретні риси і особливості людської поведінки. Мова йде, власне, про головні культурні архетипи українства, котрі утворюють етичне ядро українського буття.

Перший з них — це заснування життя на праці, впевненість, що життя відбувається як регулярність трудових зусиль, а досягнення життєвого успіху та достатку вимагає, передусім, цілеспрямованої, ефективної, постійної праці.

Другий — це непевність щодо розпорядження результатами власної праці, негарантованість достатку. Відчуття людиною себе власником, вкорінене, наприклад, у західноєвропейському етосі, (хоч би ця власність зводилася лише до власної робочої сили) загалом було відсутнє в українця. Навіть маючи неабияке майно, він не відчував себе повноцінним та легітимним володарем його і наперед ладен був поступитися ним тому, хто виявить більш рішуче “право волі”.

Ця риса українського національного етосу підтримується і закріплюється *третьим* архетипом: неналежністю світу українцеві і відсутністю у етосі (тобто самовизначенні українства) виміру публічності. Українцеві належить лише найближча до нього, обмежена частка приватного світу — хата. Вона не лише є найближчим, безпосередньо дотичним до людини життям, а й — це важливо підкреслити — життям, котре належить людині виключно у модусі приватності, особистісної інтимності. Навіть “хата” не є публічною власністю українця, як і його тотожність з собою у межах хати не набуває сили публічного акту. Це інтимний зв'язок з тим, що людина відчуває своїм, але не має загальної і безумовної визнаності цієї належності з боку інших.

Четвертий архетип — покладання більше на долю, аніж на власну самоврядну волю відносно життєвих надбань. Доля чи Бог виступають репрезентантами зовнішньої вищої волі, котра повсякчас здатна розпорядитися людським життям і його достатком. Покірність долі і готовність прийняти її встановлення замістила в даному випадку активну силу особистісного самовизначення.

П'ятий архетип — це архетип вільності чи завзятої відчайдушності, котра виникла як відгук на деякі зовнішні виклики буття.

У взаємопов'язаному комплексі ці риси національного українського етосу обумовили певний тип поведінки та психологічних реакцій на ситуації. Ними утворилась усталена психологічна структура, носієм та ретранслятором котрої стала українська культура, людина якої потрапила у силове поле відповідних психологічних акцентуацій, що формували її поведінку, динаміку та спрямування життєвого вибору.

Загальною культурною формою підтримання, обґрунтування та репродукції властивого українству етосу став національний міф, тобто витворена культурою “я-концепція” стосовно особи українця і його властивостей. Завдяки національному міфу досягалися виправдання та культурна легітимация властивого народу етосу. Міф надав рисам етосу значення вихідних і безумовних якостей людини. Як відзначають Б.Глотов і О.Матюхіна, “важливим чинником формування суттєвих психологічних рис українського народу є колективне несвідоме. Воно знаходить свій вираз в характерних для кожного народу міфологічних праобразів-архетипах. Ці праобрази-архетипи детермінують поведінку людини як представника етносу, визначають і закріплюють психологічні стереотипи поведінки етноса в цілому” [5].

Згідно цих архетипів, у своєму національному міфі українець існує серед чудової, квітучої природи. Це природа не дика, а поєднана з людиною, її працею та наснагою. Людина віддає свої сили землі, котра повертає їх людині красою і родючістю. Навкруги панують мир і спокій, і такий самий мир і спокій наповнює людину. Праця може бути важкою, навіть виснажливою, але вона вдячна. Життя людини концентрується навколо її оселі, котра відрізняється впорядкованістю, охайністю та ретельним доглядом. Особливе місце займає жінка — ніжна, сповнена любові і одночасно, власної гідності. “Жінка-Мати, є символом самої України”, — вважають вищезгадані дослідники [6]. Тому і влада, на думку українців, повинна діяти так, як рідна, дбайлива мати, котра швидше прощає, ніж карає, поважаючи свободу людини.

Тільки за таких умов життя для українця має сенс і саме таке уявлення про бажане життя відтворює українська міфологія. Але культурзасаднича форма розвитку та втілення національного характеру є явно недостатньою. Якщо задовольнитися лише нею, то тоді слід погодитися із думкою Л.Шкляра, що “національний характер” — це те, що більше пов'язане з етнографією, рівнем побутової народної свідомості” [7].

Та якщо виходити з того, що функцією культури є не лише і не стільки відтворення етнічного типу, а, перш за все, забезпечення подальшого розвитку творчості, свободи людини та нації в цілому, — то обов'язковим є аналіз історично-проективної форми розвитку української нації і тих особливостей національного характеру, які пов'язані з необхідністю саме національного (а не етнічного чи народного) розвитку. Саме цьому мають бути присвячені подальші “розвідки” щодо національного характеру як феномена культури, адже, за словами Х.Ортега-і-Гассета, “нація — це процес націлений на майбутнє” [8].

Використана література

1. Бистрицький С. Конфлікт культур і філософія толерантності // Політична думка. — 1997. — № 1. — С. 135.
2. Кисельов М. Феномен землеробства в українському світі // Генеза. — 1995. — №1(3). — С. 59.
3. Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. — Мюнхен-Львів, 1995. — С. 153.
4. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою: статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. — Мюнхен, 1973. — С. 11.

5. Глотов Б.Б., Матюхіна О.А. Міфологічні впливи в психологічних рисах українського народу // Национальная психология и духовные ценности народа. Материалы межрегиональной научно-теоретической конференции. – Днепропетровск, 1994. –С. 34.
6. Там само. – С. 36.
7. Див.: Поняття ментальності в суспільних науках // Генеза. – 1995. – № 1(3). –С. 10.
8. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства. – М., 1991. – С. 208.